

Tvang og makt som må brukes over lang tid: Hvordan kan den begrenses?

Børge Holden
Habiliteringstjenesten i Hedmark

”Av natur er jeg en tviler,
men etter dette er jeg ikke lenger så sikker”

Leif Sonell

Et bortimot evig spørsmål er om tvang og makt er nødvendig i behandling av problematferd hos mennesker med psykisk utviklingshemming. Det hevdes fra tid til annen at det *ikke* er nødvendig. Dette begrunnes gjerne med at tvang og makt er overflødig pga. tilstrekkelig tilgang på alternative metoder. Donnellan og LaVigna (1990) mener at straff kan være effektivt, men hevder at det er en myte at straff er *nødvendig*. Her i landet går Berit Rognhaug (1998) lenger og mener at tvang og makt ikke kan føre til varig og positiv endring. Hun mener i tillegg at ”tvang og makt fører til mer aggressiv og utfordrende atferd” (s. 5), uten å begrunne eller dokumentere dette. Slike påstander gjør det nødvendig å drøfte om tvang og makt noen ganger er nødvendig for å oppnå tilstrekkelige resultater (se bl.a. Holden, 2000b).

Innenfor atferdsanalysen er det utviklet en rekke metoder som ikke innebærer bruk av tvang og makt. Jeg skal kort gå gjennom de viktigste: Funksjonell kommunikasjonstrening (FKT) går ut på å erstatte problematferd med en ønsket, verbal respons. I tradisjonell FKT forsterkes ønsket atferd med de samme forsterkerne som opprettholder problematferden (se bl.a. Durand, 1990; Holden, 1998b). Metoden er ofte ineffektiv uten at det samtidig brukes milde straffeprosedyrer (Hagopian, Fisher, Sullivan, Acquistio & LeBlanc, 1998). FKT er den senere tid forbedret ved å gjøre forsterkere av *høyere kvalitet* avhengig av ønsket atferd (Peck et al., 1996). Det er uvisst hvor mye dette kan bidra til å gjøre straffeprosedyrer overflødig. De samme muligheter og begrensninger gjelder trolig for andre metoder som er basert på differensiell forsterkning, dvs. metoder hvor en forsterker ønsket atferd, eller presenterer forsterkere ved fravær av problematferd, og ekstingverer problematferd. Metoder basert på

”atferdstreghet” (”behavioral momentum”) går ut på å presentere personen for krav som vanligvis utføres velvillig, for deretter å presentere krav som personen ofte eller alltid protesterer mot. Slike krav utføres ofte lettere når personen er ”godt i gang” (Ducharme & Worling, 1994; Holden, 1998a). Trolig virker metoden hovedsaklig ved at tilvenningen generelt reduserer aversive elementer ved å bli stilt krav til. Metoden er lite utprøvd overfor alvorlig problematferd utenfor laboratorier, og er hovedsaklig rettet mot utpreget negativt forsterket atferd. Såkalt ”beriket miljø” (”enriched environment”) går ut på at personen får tilgang til forsterkere som ikke er sosialt formidlet, ofte gjennom adgang til leker og andre aktiviteter. Disse forsterkerne kan i prinsippet utkonkurrere forsterkere som opprettholder problematferd. Det trengs imidlertid ofte manuelle prompts for at personen skal holde på med lekene eller aktivitetene, istedet for bare å vise problematferd eller leke og vise problematferd samtidig (Lindberg, Iwata & Kahng, 1999). ”Fading-prosedyrer” kan innebære å fjerne etablerende operasjoner for negativt forsterket problematferd og så gjeninnføre dem forsiktig nok til at problematferd holdes på et lavt nivå (Holden, 1995; Zarcone et al., 1993).

Behandling kan også gå ut på å fjerne etablerende operasjoner for problematferden mer eller mindre for godt. Mange krav og deprivasjonstilstander er helt unødvendige! Non-kontingent forsterkning går i hovedsak ut på å oppnå metning på forsterkere som opprettholder problematferd, ved å presentere forsterkere responsuavhengig (Holden, 1999b). Metoden er relativt ny. Den har imidlertid oppnådd mye dokumentasjon, selv om det er litt tidlig å vurdere dens meritter. De atferdsanalytiske metodene er samlet sett så omfattende at det er vanskelig å tenke seg metoder innenfor andre tilnærminger som ikke kan beskrives i atferdsanalytiske termer. De atferdsanalytiske metodene kan utformes svært fleksibelt og individuelt.

Utgangspunktet for artikkelen er at tiltak uten tvang og makt ikke alltid virker, til tross for stadig nye og bedre metoder. Brian A. Iwata (1988) uttaler at: ”I den ideelle verden hender det aldri at behandling svikter. Men i den virkelige verden kan dette skje, uansett anstrengelser. Dette gir oss disse valgene: Fortsatt forekomst av problematferd med ødeleggende følger, manuell eller mekanisk hindring, sederende medikasjon eller aversive metoder” (s. 152, min oversettelse). Samme person og medarbeidere (Lerman, Iwata, Shore & DeLeon, 1997) uttaler at straffeprosedyrer som bl.a. ”timeout” fra positiv forsterkning og ”water mist” (vannspray) er påvist å være effektive. ”Disse metodene kan være nyttige bidrag til behandling når forsterkere som opprettholder problematferd ikke kan påvises eller kontrolleres, når konkurrerende forsterkere ikke kan finnes, og når straff er mer effektivt enn positiv forsterkning i å utkonkurrere variablene som opprettholder problematferd (s. 187-188, min oversettelse). Det styrker troverdigheten at uttalelsene kommer fra verdens ledende eksperter, som i tillegg har vært pionérer i utviklingen av ikke-aversiv, funksjonell behandling. Skepsisen til at positiv forsterkning alltid er nok styrkes også av at mange behandlingsstudier, ofte basert på positiv forsterkning, helt eller delvis er utført av spesialpersonell, under laboratoriebetingelser, i korte økter om gangen og over bare noen uker (Holden, 1999a).

Tvang og makt som må brukes over lang tid

Det må presiseres at eventuelle somatiske årsaker til problematferd må undersøkes og elimineres først. Atferd kan også være så vanskelig å behandle atferdanalytisk at psykofarmaka kan være aktuelt (se bl.a. Pyles, Muniz, Cade & Silva, 1997). Det siste kan, i likhet med bruk av tvang og makt, være en lite ideell løsning, ikke minst pga. bieffekter og skadevirkninger. Artikkelen tar for seg problemer som er egnet for *atferdsanalytisk* behandling, nærmere bestemt den lille delen av atferdsanalysen som går ut på å bruke metoder som inneholder tvang og makt. I atferdsanalysen kan slike metoder grovt sett klassifiseres som ”ekstinksjon av unnlippelse”, dvs. at personen tvinges til å utføre visse handlinger eller til å forbli i visse situasjoner, eller ”straff”. Straff er en teknisk betegnelse for konsekvenser som reduserer sannsynligheten for den forutgående handlingen. Det trengs en liten avklaring mellom disse *funksjonelle*, atferdsanalytiske begrepene og kapittel 6A i Lov om sosiale tjenester *kategorielle*, juridiske begreper ”atferdsendrende tiltak” og ”omsorgstiltak” (Rundskriv I-41/98).

Atferdsendrende tiltak går eksplisitt ut på å endre atferdsmønstre. Ekstinksjon av unnlippelse og straff er dekkende for de metoder som er aktuelle ifm. atferdsendrende tiltak. Forholdet mellom disse metodene og omsorgstiltak er litt mer komplisert. Omsorgstiltak består av ”planlagte skadeavvergende tiltak eller tiltak for å dekke tjenestemottakerens grunnleggende behov for mat og drikke, påkledning, hvile, søvn, hygiene og personlig trygghet” (Rundskriv I-41/98, s. 16). Fokus er på å gjøre det helt nødvendige til enhver tid, ikke å lære personen et annet atferdsmønster. Men også omsorgstiltak kan i praksis ha effekt på personens atferd over tid. Omsorgstiltak har derfor ofte et større eller mindre innslag av ekstinksjon av unnlippelse eller straff: Det er sannsynlig at tvang til å utføre eller delta i gjøremål noen ganger ekstingverer unnlippelse og at skadeavverging noen ganger fungerer straffende, selv om dette ikke er hovedintensjonen. Det skal mye til å avverge skade ved hjelp av tvang og makt, helt uten å tilføre aversive stimuli. Dette skyldes også at en bør unngå at skadeavverging utformes slik at problematferd *forsterkes*. En mulighet er likevel at skadeavverging ved hjelp av tvang og makt fungerer som ekstinksjon og ikke straff. (Det vil bli drøftet nedenfor når det er tale om straff og når det er tale om ekstinksjon.) Når jeg går gjennom forskningslitteratur vil jeg bruke de betegnelse som brukes i studiene. I slike sammenhenger vil jeg som regel bruke ”straff” og ikke ”skadeavverging”. I de delene av artikkelen som skrives ut fra en praktisk, norsk virkelighet vil jeg prøve å bruke de betegnelse som til enhver tid er mest dekkende.

Jeg vil begrunne hvorfor tvang og makt noen ganger er nødvendig for å oppnå effekt. Dersom metoder som inneholder tvang og makt virker, kan det være nødvendig å bruke dem i lang tid, ofte i mange år eller livet ut. Det er derfor viktig å drøfte når bruk av tvang og makt er unødvendig og kan fjernes, når langvarig bruk av tvang og makt kan trappes ned, og hvordan dette kan skje. Dette er viktig for at ingen skal bli utsatt for mer tvang og makt enn nødvendig. Det er også viktig for dem som yter den daglige omsorgen og for pårørende. Ingen ansvarlige for behandling skal anbefale mer bruk av tvang og makt enn nødvendig. Artikkelen handler om et kontroversielt tema. Men det

hjelper kanskje litt at artikkelens hovedpoeng er hvordan bruk av tvang og makt kan *begrenses* mest mulig.

Grunner til at behandling uten tvang og makt kan mislykkes

Begrensninger ved funksjonelle analyser

Et par forhold gjør det urealistisk å forvente at metoder kun basert på positiv forsterkning er nok i alle tilfeller. For det første forutsetter mange slike metoder at en funksjonell forståelse av problematferden kan utnyttes i behandling. Dersom funksjon er kjent, kan dette brukes på tre måter: Atferden kan ekstingveres, ved at opprettholdende forsterkere elimineres eller presenteres responsuavhengig, forsterkere som opprettholder problematferd kan istedet presenteres avhengig av ønsket atferd; såkalt reversering av forsterkningsbetingelsene, og etablerende operasjoner for problematferden kan fjernes (Holden, 1997; Vollmer & Smith, 1996). Dette er ikke alltid oppnåelig: Forsterkning som opprettholder problematferd vil noen ganger forbli ukjent, uansett iherdige forsøk på å kartlegge funksjoner. All forsterkning er heller ikke sosialt formidlet; en del atferd er *sensorisk* forsterket. Dette kan gjøre det vanskeligere å utkonurrere problematferd ved hjelp av sosialt formidlet forsterkning. Atferd kan også ha flere funksjoner, noe som gjør det vanskelig å vite når det er riktig å gjøre hva. Funksjoner kan også endres over tid. I slike tilfeller vil en uunngåelig komme på ”ettorskudd” når det gjelder å utforme behandling ut fra funksjoner. Såkalt syklusitet, dvs. at atferd kommer og går i et repeterende mønster, kan også vanskeliggjøre påvisning av funksjoner og å utnytte disse i behandling. Sosial forsterkning kan være kjent men ukontrollerbar. Det kan bl.a. være umulig å holde tilbake sosiale reaksjoner på farlig og svært plagsom atferd. Dette kan føre til utilsiktet forsterkning (se Holden, 2000a, for en oversikt). Det må legges til at funksjonell behandling også kan inneholde tvang og makt: Ekstinksjon av unnslippelse er funksjonelt, men kan i høyeste grad innebære tvang og makt.

Det kan alltid skje valg av uønskede responser

For det andre forutsetter funksjonell behandling basert på positiv forsterkning at en reversering av forsterkningsbetingelsene fjerner problematferd og øker ønsket atferd. Forskning basert på matching-teori sier mye om hvorfor dette ikke alltid vil lykkes (Fisher & Mazur, 1997). Valg av én handling framfor andre handlinger bestemmes av om denne handlingen forsterkes oftere, raskere, lettere og med forsterkere av høyere kvalitet enn andre handlinger. (At den forsterkes lettere innebærer at den krever mindre anstrengelse og medfører mindre aversiv stimulering). Noen ganger vil problematferden forbli mest effektiv, uansett forsøk på å reversere forsterkningsbetingelsene. Matching-teori kan utfylle funksjonelle analyser, særlig ved å si noe om hvordan en reversering av forsterkningsbetingelsene må skje. Mulighetene kan også her begrenses ved at forsterkning ikke alltid er tilstrekkelig kjent eller kontrollerbar, eller at problematferden fortsetter å produsere de mest effektive forsterkerne. Et problem kan også være at personen velger handlinger som er opprettholdt ved

Tvang og makt som må brukes over lang tid

mindre og mer umiddelbare forsterkere framfor større og mer utsatte forsterkere, såkalt *impulsivitet* (se Holden, 2000c, for en oversikt).

Metoder uten tvang og makt som ikke er basert på funksjoner

Noen ganger må en derfor ty til metoder som ikke bare er basert på funksjoner. Matching-teori kan brukes til å utforme metoder som hverken er basert på funksjoner eller inneholder tvang og makt: Variablene fra matching-teori kan brukes til å forutsi mer eller mindre presist om det er mulig å utkonkurrere problematferd ved å forsterke ønsket atferd, og hvordan en må endre forsterkningsbetingelser for at personen skal "velge" ønsket atferd. Metodene kalles gjerne "default", dersom de ikke er basert på kjente funksjoner og kjent, opprettholdende forsterkning. Dette betyr at de har et annenrangs stempel. Dette er ikke minst metoder hvor en forsterker ønsket atferd med hva som helst av sosialt akseptable forsterkere, som i ulike tegnøkonomier. Matching-teori sier noe grunnleggende om hvordan dette må utformes for å være effektivt, og hvorfor det ikke alltid er effektivt. Problematferd kan ofte utkonkurreres ved at ønskede handlinger eller fravær av problematferden forsterkes med svært effektive forsterkere som ikke produseres av problematferden. Dette vil ofte være mest aktuelt for personer med en viss verbal fungering som preges av det motsatte av impulsivitet: *Selvkontroll*. "Default" metoder basert på positiv forsterkning øker likevel mulighetene for å behandle problematferd uten bruk av tvang og makt.

Når ingen metoder uten tvang og makt virker

Når hverken funksjonell eller "default" behandling basert på positiv forsterkning virker står en igjen med en "default" metode som ofte regnes som siste utvei: Bruk av tvang og makt, eller aversive metoder. Det må forutsettes at dette totalt sett fører til mindre ulemper, inkludert spontan tvangsbruk, enn om en lar være å behandle. Her i landet vil tvang og makt ofte gå ut på å legge personen ned på gulvet og holde vedkommede fast i noen sekunder eller opptil et par minutter, eller andre former for fastholding. Dette utgjør iallfall metoden i de aller fleste vedtak om skadeavvergende tiltak i Hedmark fylke (ca. ti tiltak). Det må presiseres at heller ikke bruk av tvang og makt garanterer tilfredsstillende resultater, de kan bare *øke sannsynligheten* for å lykkes. I tillegg kan all behandling virke mot sin hensikt!

Grunner til at bruk av tvang og makt kan mislykkes

Straff påvirker ikke alltid valg tilstrekkelig

Straff kan være ineffektiv av de samme grunner som metoder basert på positiv forsterkning kan være ineffektive. Bruk av straff kombineres som regel med forsøk på å eliminere forsterkning av problematferden. I og med at ikke all forsterkning er kjent eller kontrollerbar, er dette ikke alltid mulig. Straff kan derfor komme til å konkurrere med forsterkning. Dersom forsterkningen som opprettholder problematferd er svært effektiv, er det ingen garanti for at straff påvirker valg nok i ønsket retning. Straff må være svært inngripende for å være effektiv under slike betingelser. Dette medfører selvsagt en høyere terskel for å

sette igang behandlingen. Den nevnte impulsiviteten kan også være en trussel, ved at mer eller mindre automatisk forsterkning skjer umiddelbart, mens den sosialt formidlede straffen nødvendigvis er utsatt, om så bare med et par sekunder. Som ved all behandling som går ut på å holde tilbake forsterkere, kan en risikere ekstinksjonsindusert aggresjon. Personen kan også reagere aggressivt på aversive tiltak. Slike muligheter må i størst mulig grad vurderes på forhånd, og slike reaksjoner kan føre til avbrytelse av tiltak.

Jeg har særlig hatt to klienter som har vært meget vanskelige å behandle. Det ble brukt til dels inngripende straffeprosedyrer, bl.a. nedlegging og blanding. For begge klientene hadde straff både i to og tre omganger en god effekt i flere måneder. Men effekten ga seg alltid etterhvert. Idag må en innrette seg og ta forholdsregler i en lite ideell situasjon.

Grunner til at all behandling kan mislykkes

Jeg skal kort gå gjennom noen grunnleggende forhold som gjør at det er en misforståelse å tro at en kan være sikker på at behandling virker, uansett hvor mange studier som måtte være gjort av behandling av lignende problematferd.

Atferd skjer alltid med sannsynlighet

En av naturvitenskapenes barnesykdommer var å betrakte naturen som et maskineri hvor alt i prinsippet kan forutsies eller kontrolleres. En mente at årsaker virket med *nødvendighet*, såkalt ”nødvendig kausalitet”. Det var i hovedsak et spørsmål om å skaffe nok viten. Også psykologien var preget av et slikt syn, jfr. Freuds hydrauliske prinsipper. Innenfor forgiengerne til moderne atferdsanalyse var det stor interesse for reflekser, dvs. svært bestemte responser på klart definert stimulering. De siste 50 årene har vitenskapelig tenkning dreid mer i retning av å tenke i *sannsynligheter*, såkalt ”probabilistisk kausalitet”. Dette avspeiles også innenfor atferdsanalyse. I B. F. Skinners ca. 60 år lange forfatterskap er det en utvikling fra nødvendig til probabilistisk kausalitet (se bl.a. Scharff, 1982).

Et nokså nytt felt som underbygger naturens grunnleggende probabilistiske og til dels uforutsigbare og ukontrollerbare fungering er såkalt kaos-teori (se Stewart, 1989). Sentralt her er at det samme utgangspunkt og de samme prosedyrer ikke alltid vil gi samme resultat, og at små hendelser kan ha store konsekvenser. Kaos-teori illustreres gjerne med at et voldsomt uvær i Europa kan starte med at en sommerfugl i Sibir vifter med vingene... Det er kanskje ikke tilfeldig at Edward K. Morris (bl.a. på ABA-kongressen i 1998) har brukt en værmetafor for å beskrive viktige egenskaper ved atferd. Enkelthandlinger eller atferd her og nå kan sammenlignes med *vær*. En persons atferdsmonster over tid kan sammenlignes med *klima*. Vær og atferd har det til felles at de er svært vanskelige å predikere. Atferd er lettere å påvirke enn været, men det er galt å tro at noe virker 100% sikkert. Vitenskapsteoretisk tenkning innenfor atferdsanalyse holder et høyt nivå. En gjennomgang av bl.a. tidsskriftet ”The Behavior Analyst” bør overbevise de fleste om *det*.

Ingen atferd "blir borte"

Atferdens kompleksitet og probabilitet er et utgangspunkt for å forstå at all behandling av atferd bare vil virke til en viss grad. "Til en viss grad" kan riktignok bety "ganske langt". Handlinger er ikke *lagret* noe sted; ingen handling finnes når den ikke utføres. Atferd kan sammenlignes med et repertoar, ikke et reservoar. At handlinger "er i repertoaret" betyr ikke noe annet enn at de er utført tidligere. Alle handlinger som er utført tidligere kan utføres på nytt. Handlinger kan ikke "bli borte". Dette gjelder også handlinger som ikke er vist på lang tid som en følge av vellykket behandling, også når behandlingen fortsetter. To interessante fenomener viser at reduksjon av atferd ikke er lineært og absolutt: "Spontan tilbakekomst" ("spontaneous recovery") vil si at responsraten forbigående er høyere når ekstinksjonsbetingelser presenteres på nytt, enn da disse betingelsene ble avsluttet gangen før. (Dette forutsetter at ekstinksjonsbetingelser gjelder i noen situasjoner og ikke i andre). "Resurgence"* innebærer at tidligere ekstingvert atferd tar seg opp igjen når senere etablert og forsterket atferd ekstingveres. En kan si at personen prøver handlinger som har vært effektive tidligere. Studier av "atferdstreghet" ("behavioral momentum") viser at atferd ekstingveres senere i situasjoner hvor rikelig med forsterkere er presentert uavhengig av den aktuelle responsen (se bl.a. Mace et al., 1990). Disse fenomenene reduserer muligheten for å "fjerne" atferd.

Handlinger foranlediges av stimuli, og spesielle stimuli kan i prinsippet foranledige en respons som "finnes" i repertoaret. Dette gjelder ikke bare for "respondent" atferd. Ifølge Donahoe og Palmer (1994) er operant og respondent atferd ikke to adskilte *typer* atferd, men to ender på et kontinuum. Jo mer handlingen foranlediges av spesielle stimuli, jo lenger mot den *respondente* enden av kontinuumet befinner handlingen seg. Jo mindre handlingen foranlediges av spesielle stimuli, jo lenger mot den *operante* enden av kontinuumet befinner handlingen seg. Det er ikke slik at noen handlinger er respondente og avgis når visse stimuli presenteres, og at noen handlinger er operante og helt holdes tilbake til det presenteres stimuli som korrelerer tilnærmet 100% med forsterkning. Dette bidrar til at en ikke kan garantere at det en kaller operant atferd som er avgitt tidligere ikke kan avgis på nytt.

Læring skjer ikke alltid

Vanligvis holder det lenge å beskrive læring ved hjelp av rene funksjonelle relasjoner mellom miljø og atferd, uten å beskrive hvordan effekter av stimuli medieres. I denne sammenhengen kan det være nyttig å gå litt grundigere til verks: Vi avgir konstant responser. Atferd kan sammenlignes med en jevn strøm. Samtidig er noen hendelser i stand til å utløse responser. Når utløsende stimuli introduseres i strømmen av responser utløses det en respons som er forskjellig fra andre responser i øyeblikket. Dette kalles en *atferdsdiskrepans* (Donahoe & Palmer, 1994). Dette innebærer seleksjon av en miljø-atferd relasjon. Med et vanligere uttrykk kan en si at det finner sted *læring*; vi oppfører oss på en annen måte neste gang vi er i en lignende situasjon. Når en diskrepans ikke produseres skjer det heller ingen læring. Dette underbygger at det alltid er et empirisk

*Re betyr gjen- og surge kommer av reise eller stige (opp). Men "gjenreisning" vil ikke fungere særlig bra. Inntil videre synes det best å bruke det engelske ordet.

spørsmål hvorvidt det skjer læring, eller seleksjon; det kan ikke avgjøres a priori av bestemte egenskaper ved stimuli, som kvalitet eller magnitudo. En annen følge av denne forståelsen er at atferdsdiskrepansen ofte vil være observerbar for andre. Utløste reaksjoner, dvs. responser i den respondente enden av kontinuumet, er ofte typiske "reflekser" som å skvette, rødme, se seg raskt rundt, eller spontane forsøk på å få tilgang til eller unnsnippe bestemte stimuli. Slike reaksjoner kan gi en tidlig pekepinn på om behandlingen vil ha effekt. Tilsvarende kan fravær av de nevnte reflekser tyde på at tiltaket vil være ineffektivt. "Water mist" virker neppe dersom personen ikke reagerer umiddelbart på å få vannspray i fjeset. Slike observasjoner kan være et supplement til systematisk innhenting og framstilling av data. Ved kontroversiell behandling som tøyser grensen for det faglig og etisk forsvarlige kan det være viktig å få raske holdepunkter for effekt, slik at unyttig bruk av tvang og makt avbrytes så fort som mulig. Det kan selvsagt ikke utelukkes at diskrepansen er uobserverbar for andre, dvs. at stimuli skaper diskrepans likevel. I slike tilfeller er innhenting av data det eneste grunnlaget for evaluering av effekt. Data utgjør også grunnlaget for all langsiktig evaluering.

Behandling før og nå

Funksjonell behandling

Funksjonell behandling er ikke et nytt fenomen; det har alltid vært en viktig del av atferdsanalysen. Men mer sofistikerte funksjonelle analyser har kommet de siste 15-20 årene. Dette viser særlig igjen i publiserte studier, som nesten alltid presenterer resultater fra til dels avanserte funksjonelle analyser før selve behandlingen. I tidligere studier er det mindre drøfting av funksjonelle forhold. Det var også utviklet færre metoder som var alternativer til straff. Tidligere var slike metoder langt på vei begrenset til differensiell forsterkning i form av DRO, DRA, DRI og DRL, samt generell opplæring som kunne føre til atferdsrepertoarer som i større eller mindre grad utgjorde alternativer til problematferd. F.eks. non-kontingent forsterkning kom ikke før på 1990-tallet (Vollmer, Iwata, Zarcone, Smith & Mazaleski, 1993; men se Skinner, 1953, s. 147!).

Synet på straff før og nå

I 1966 oppsummerte Azrin og Holz 14 prinsipper som må være oppfylt for at straff skal gi maksimal effekt. Disse var et resultat av forskning hovedsaklig siden 50-tallet, for det meste med dyr. Mange av prinsippene er fortsatt gyldige. De viktigste skal gjengis: Den straffende stimulus må presenteres raskt, den må brukes for fullt med en gang og ikke trappes opp gradvis (for å unngå adaptasjon), den må presenteres kortvarig, handlingen som straffes må ikke forsterkes, og behandlingen må gi effekt. Aktuelt er også prinsippet om at alternative handlinger skal forsterkes. Dersom personen ikke kan vise alternative *handlinger*, skal personen i det minste ha tilgang til *situasjoner* hvor handlingen som straffes forekommer mindre. Noe mer kontroversielle idag er prinsippene om at en betinget aversiv stimulus må presenteres når det er umulig å presentere straff, at det må være umulig å slippe unna den straffende stimulus, og at straff

Tvang og makt som må brukes over lang tid

må presenteres hver gang målatferden vises. Det siste innebærer mao. et FR1-skjema for straff. Azrin & Foxx framhevet ikke muligheten for å presentere straff intermitterende. Dette er litt overraskende, siden det allerede på den tiden var publisert studier av intermitterende straff, riktignok med dyr (Azrin, Holz & Hake, 1963; Estes, 1944, begge ref. i Clark, Rowbury, Baer & Baer, 1973). Disse studiene viste at effekten var bedre jo oftere straff ble presentert, men at også intermitterende straff hadde effekt. Azrin & Holz' (1966) poengtering av FR1 er tilsynelatende gjort ut fra en forutsetning om at straff skal føre til kraftig reduksjon eller eliminasjon av den straffede responsen. Azrin og Holz' prinsipper har hatt stor innflytelse. De er gjengitt i lærebøker helt til nylig (se bl.a. Matson & DiLorenzo, 1984).

Sosial validitet

Begrepet "sosial validitet" har sitt opphav innenfor atferdsanalysen (Wolf, 1978). Behandlingens sosiale validitet måles ved å innhente mottakerens reaksjoner på behandling både før, under og etter behandlingen (Schwartz & Baer, 1991). Diskusjoner om brukeres og samfunnets reaksjoner er mao. langt fra av ny dato. For 30-40 år siden var tidsånden likevel en annen enn idag. Det kan synes som hensynet til effekt av behandling veide tyngre på den tiden. En langt større del av publiserte studier inneholdt straffeprosedyrer, og mange hadde straff som eneste prosedyre (McAdam, Fradenburg, Morris & Colombo, 1998). Det ble jevnt over brukt mer inngripende prosedyrer enn idag. Tendensen i forskningslitteraturen går i retning av mildere prosedyrer som å sitte bortvendt på en stol en kort periode. At det idag er færre publikasjoner av studier av straff kan til en viss grad avspeile endringer i tidsskriftenes redaksjonelle politikk. Det kan også skyldes redusert vilje hos forskere til å utføre og publisere slike studier, i tråd med hva som er politisk korrekt. Det bør likevel være nok så trygt å anta at nedgang i publisering av slike studier langt på vei reflekterer endringer i klinisk praksis. I en undersøkelse har jeg påvist at bruk av tvang og makt har gått kraftig ned i Hedmark fylke de siste årene (Holden, 1998c). Tidlig på 90-tallet brukte vi oftere mer inngripende metoder, som vannspray, blanding og anstrengende øvelser like etter at problematferd forekom. Jeg tror at nedgang i bruk av tvang og makt langt på vei er tendensen også ellers i landet. Det kan likevel nevnes at det for få år siden ble publisert en nederlandsk studie av elektriske støt i behandling av svært alvorlig selvskading som ikke hadde latt seg behandle på andre måter (Duker & Seys, 1996). Nylig ble det publisert en norsk studie av bruk av "water mist" (Arntzen & Werner, 1999). Dilemmaet mellom problematferdens alvor og hva som må gjøres for å behandle den kan fortsatt ende med bruk av omstridte metoder.

De viktigste årsakene til mindre bruk av tvang og makt er trolig nyere metoder som ikke inneholder tvang og makt samt bedre kompetanse på disse metodene, bedre prosedyrer for beslutninger om behandling, generelle fagetiske diskusjoner, forarbeidene til Kapittel 6A og etterhvert innføringen av Kapittel 6A 1.1.1999. Det må presiseres at bruk av tvang og makt ikke skal bestemmes av terapeuten. Terapeutens rolle er å presentere hva som må gjøres for å oppnå hva, helst i form av flere alternativer. Valg av behandling er opp til mottaker og dens representanter, med støtte av eventuelt tjenesteapparat. Bruk av tvang og

makt reguleres også av Kapittel 6A. Problemets alvor, tilgang på behagelige alternativer og hvor rask og stor effekt en ønsker er sentrale hensyn som må veies før en bestemmer metode. Terapeut må være faglig oppdatert og presentere alternativer på en balansert måte.

Norsk lovregulering av metoder

Her i landet har vi nylig fått Kapittel 6A i Lov om sosiale tjenester. Som vilkår for at Fylkesmannen skal stadfeste kommunale vedtak om bruk av tvang og makt krever Kapittel 6A at det som hovedregel utarbeides alternative tiltak, dvs. tiltak som ikke inneholder tvang og makt. Atferden må medføre vesentlig skade før tvang og makt kan brukes i atferdsendrende tiltak. Det skal i tillegg foreligge en konkret faresituasjon før tvang og makt kan brukes i enkelttilfeller eller som systematisk skadeavverging. Retten til å ha en avvikende oppførsel understrekes sterkt; det er en høy terskel for hva som kan behandles med tvang og makt. F.eks. moderate materielle ødeleggelser og høy skriking nevnes ikke som vesentlig skade. Kapittel 6A nevner flere metoder som ikke tillates, bl.a. innelåsing, blending med en hette over hodet, og tiltak som innebærer uforholdsmessig store krav til kompensasjon og gjenoppretting etter skadevoldende handlinger. Tvungne repetisjoner av meningsløse øvelser og mekaniske tvangsmidler er også utelukket.

Sist men ikke minst er det ikke tillatt å tilrettelegge for eller framprovosere atferdsproblemer. Dette må innebære å tilrettelegge situasjoner som øker sannsynligheten for at personen viser problematferd, og særlig problematferd som medfører bruk av tvang og makt. (Det er unntak for behandling av fobier og tvangshandlinger.) Van Houten og Rolider (1988) behandlet et barn som bet andre. Dette ble gjort ved å framprovosere forsøk på biting ved å føre barnets munn mot andre barn. Dersom barnet ikke vegret seg mot å bite ble barnet holdt fast. Jeg har et lignende eksempel: For noen år siden arbeidet jeg med et lite barn med autisme og psykisk utviklingshemming som skrudde ut lyspærer, knuste dem og stakk dem i munnen. Dette er atferd som helst ikke bør forekomme. Samtidig var det ønskelig at barnet kunne la lyspærer være, uten å bli fotfulgt hele tiden. Det ble derfor forsøkt å etablere en relativt robust unngåelse av lyspærer. Dette ble gjort ved å sette barnet foran en lampe med avskrudd skjerm. Ved tendens til å ta etter lyspæren ble barnet blendet med en T-skjorte i ca. 20 sekunder. Barnet ble deretter plassert foran lampen på nytt. To-tre slike forsøk resulterte i at barnet holdt seg unna lyspærer i lang tid, dvs. så lenge jeg hadde kontakt med vedkommede. Slike metoder kan være egnet overfor atferd som ikke må forekomme og som det er vanskelig eller lite ønskelig å forhindre fullt ut ved hjelp av tett og kontinuerlig nærhet til personen. Men Kapittel 6A setter et absolutt forbud, etter det jeg kan se.

Reduksjon av tvang og makt: La være å behandle

Kan en la være å gripe inn overfor tilløp til problematferd?

Ifølge kapittel 6A er det ikke adgang til å gripe inn overfor handlinger som er under en viss grad av skade eller fare. I Rundskrivet (s. 49) regnes imidlertid handlingskjeder som erfaringsmessig leder til vesentlig skade som en konkret

Tvang og makt som må brukes over lang tid

faresituasjon. Dette innebærer at en kan og bør gripe inn før skaden er et faktum. Å gripe inn tidlig kan medføre mindre bruk av tvang og makt enn å gripe inn sent. (Men risikoen må ha gitt seg konkrete uttrykk; det er ikke nok med en hvilken som helst liten mulighet for at noe kan skje.) Kapittel 6A drøfter utvilsomt tendenser til opptrapping av *en og samme handling*, og at det er hjemmel for å stoppe handlingen før den har nådd full styrke. Ut fra atferdsanalytisk tenkning må responser utføres med en viss styrke for å produsere forsterkning, f.eks. vil lett selvskading sjelden bli sensorisk eller sosialt forsterket, eller føre til unnslippelse. Kapittel 6A åpner ut fra en slik forståelse for at handlingen kan stoppes før handlingen blir forsterket, eller ”personen oppnår den han eller hun er ute etter”. Adgangen til å gripe inn når responsen utføres med lav styrke innebærer at Kapittel 6A advarer mot for strenge kriterier for å gripe inn.

Dette kan godt suppleres med ytterligere atferdsanalytiske forståelsesmåter. Innenfor atferdsanalysen snakkes det om *responshierarkier* (Lalli, Mace, Wohn & Livezey, 1995; Richman, Wacker, Asmus, Casey & Adelman, 1999). En operant består av flere responser som har samme funksjon. Hvilke av disse som avgis er som regel ikke tilfeldig. Vi vil tendere til å avgi de minst anstrengende responsene, dersom de leder til de samme forsterkerne like ofte og like raskt. Noen ganger må vi imidlertid ”ta i” litt mer. Dersom det ikke er nok å si ”nei takk” eller å be om noe på en ordentlig måte, kan vi ty til sterkere virkemidler. Dette følger vanlige prinsipper for valg av responser. Hos mennesker med psykisk utviklingshemming med problematferd kan et hierarki være ordnet slik: Skriking er førstevalg, deretter angrep og selvskading. Dette gjelder både for positivt og negativt forsterket atferd. Studier har vist at personer ikke avgir responser langt oppe i hierarkiet når responser lenger nede blir forsterket. Dersom kun responser høyt oppe i hierarkiet blir forsterket, vil personen som regel vise responsene lenger nede i hierarkiet først. Dette har noen følger for kriteriene for å utføre straff og skadeavverging: Dersom en kun straffer eller avverger responser som er langt oppe i hierarkiet, innebærer dette i praksis ofte at en ignorerer responser som er lavere i hierarkiet. Dette medfører at personen viser andre responser som er forsterket tidligere, eller helt nye responser. Personen begynner normalt med responser som er lavere i hierarkiet, men vil gå over til stadig alvorligere responser, som til slutt må stoppes. I slike situasjoner har det ofte mest for seg å straffe eller avverge også de mindre alvorlige responsene. Den totale mengden tvang og makt som brukes vil snarere være mindre enn større, og å gripe inn tidlig vil normalt medføre mindre problematferd. Kapittel 6A setter likevel grenser for *hvor* lavt i hierarkiet en kan gripe inn.

Å reagere utelukkende på den mest alvorlige problematferden er derfor ofte ikke å anbefale, hverken ved svake utgaver av handlinger eller responshierarkier. Dette medfører at beslutningen om å bruke tvang og makt ofte må ta utgangspunkt i det mest skadevoldende personen er i stand til å gjøre. Tendenser til slike handlinger og responser lavere i hierarkiet må ofte være ”med på lasset”, for at en ikke ganske snart skal være like langt. Jeg har selv nokså nylig deltatt i to forsøk på å øke kriteriene for hva som skal straffes eller avverges, ut fra en god vilje om ikke å bruke mer tvang og makt enn

nødvendig. Begge forsøkene mislyktes; det skjedde nesten uten unntak en opptrapping til responser som lå innenfor kriteriene og som innebar konkrete faresituasjoner. Det ga mer skade og fare, men ikke mindre tvang og makt. Jeg tror dette kan forklares med at responsene i begge tilfeller tilhørte hierarkier. Hvorvidt atferd ofte trappes opp, enten fra svakere til sterkere responser eller fra responser langt nede til høyt oppe i hierarkiet, er imidlertid et empirisk spørsmål. Det bestemmes av prinsippene for valg av responser. Dette medfører at mer avventende strategier kan være forsvarlige dersom en ut fra kjennskap til personen vet at faren for opptrapping er liten.

All behandling er potensielt unødvendig

Ikke all problematferd kan behandles med godt resultat dersom en avstår fra å bruke tvang og makt (se bl.a. Holden, 2000a, b). En viktig kilde til å unngå bruk av tvang og makt er derfor å *la være å behandle*. Dette setter fokus på valg av mål og hvordan en kommer fram til beslutninger om å bruke tvang og makt. Kapittel 6A opererer med strenge kriterier for vesentlig skade og konkrete faresituasjoner, og understreker retten til å ha en avvikende oppførsel. Dette bidrar trolig til en noe høyere terskel for å bruke tvang og makt enn det som ofte ble praktisert før Kapittel 6A trådte i kraft. Det må legges til at denne terskelen har blitt hevet jevnt og trutt i mange år, langt på vei uavhengig av Kapittel 6A med forarbeider. Kapittel 6A representerer dermed et foreløpig siste ledd i en nokså kontinuerlig utvikling. Kapittel 6As kriterier for vesentlig skade og konkret fare er en nokså klar rettesnor for når en *ikke* skal bruke tvang og makt: En kan ikke gripe inn med tvang og makt overfor atferd som ikke fyller kriteriene. Kapittel 6A er også langt på vei en rettesnor for når en *skal* bruke tvang og makt: De fleste finner det trolig nødvendig å gripe inn med tvang og makt når kriteriene er nådd, dersom mildere tilnæringer ikke har ført fram. Det vil langt på vei også være en *plikt*. Systemet rundt hver tjenestemottaker kan likevel *begrense* bruk av tvang og makt noe. En høy toleranse for avvikende atferd kan føre til at en avstår fra bruk av tvang og makt også når Kapittel 6A åpner for dette. Hvorvidt materielle odelleggelse innebærer vesentlig skade er kanskje den mest skjønsmessige vurderingen. Dette er ekstra viktig å vurdere når det gjelder behandling som inneholder tvang og makt.

Behandling kan også i noen tilfeller utføres *lenger* enn nødvendig, dvs. at den kunne ha vært seponert uten at det hadde oppstått konkret fare eller vesentlig skade. Det er derfor grunn til hyppig å spørre om vilkårene for bruk av tvang og makt er oppfylt.

Reduksjon av tvang og makt: Vedlikeholde effekt med mildere prosedyrer

Få behandlingsstudier opererer med oppfølging over flere år (se bl.a. Holden, 1999a). Ofte er behandling, inkludert oppfølging, avsluttet etter noen få måneder. Langtidseffekter av f.eks. straff er relativt lite studert. I egen praksis har jeg de siste ti årene stått ansvarlig for ca. 100 tiltak som har inneholdt tvang og makt. En stor del har vært straffeprosedyrer med et stort innslag av skadeavverging (nødrett og nødverge var hjemmelsgrunnlaget for 1.1.1999). Jeg har flere ganger

Tvang og makt som må brukes over lang tid

erfart at målatferd har blitt eliminert etter noen få utførelser av tiltak. (Andre tiltak er også benyttet i de aller fleste tilfeller, men disse har som regel blitt igangsatt før straff er forsøkt). Jeg har også erfart at straffeprosedyrer, iallfall i den relativt milde formen de har vært prøvd, har hatt liten eller kortvarig effekt og har blitt seponert. (At mer restriktive varianter ikke er prøvd skyldes avveininger mellom hensynet til effekt og sosial validitet.)

Følgende er et nokså typisk bilde, iallfall for de mest kompliserte personene: En relativt mild straffeprosedyre reduserer hyppigheten på målatferd med 80-90%. Naturlig nok varierer forekomst en del. Men etterhvert har vi en ny baseline. En teoretisk mulighet er å *øke* straffens magnityde, men dette vil som regel være lite sosialt valid, og har sjelden vært benyttet. Langt oftere er det brukt som baseline for måling av effekten av en *svækkelse* av straffens magnityde. Målsetningen har mao. vært å vedlikeholde effekten av behandlingen med så milde prosedyrer som mulig. En vanlig fading ut av magnityde har vært å redusere nedleggets *varighet*. Fra å ha vært på halvannet til to minutter har det gradvis kommet ned i ti sekunder til et halvt minutt. Det er lett å beregne at dette medfører svære reduksjoner i bruk av tvang og makt. Det er selvsagt mulig å reversere fadingen dersom ting går i gal retning. Jeg har også opplevd at nedgangen i målatferdens hyppighet har fortsatt, selv når magnityde er svekket. Det må nevnes at varigheten i utgangspunktet er fastsatt nokså skjønnsmessig. Dersom reduksjon av varighet lykkes, er det alltid en liten mulighet for at kortere varighet hadde fungert også fra starten.

En annen mulighet er å gå over til kvalitativt forskjellige og mildere prosedyrer. I stedet for å stoppe og holde personen fast ved slåing under gåturer, begynte vi med lett skyving for å få personen til å fortsette å gå. Dette var like lett å gjennomføre og ga ikke mer problematferd. Jeg har imidlertid mislyktes med å endre tiltak fra nedlegging med fastholding til nedlegging uten fastholding. Erfaringene med slike endringer er med andre ord noe blandet.

Reduksjon av tvang og makt: Intermitterende straff eller skadeavverging

Fungerer tiltaket som straff eller ekstinksjon?

Et viktig spørsmål er om stopping av en handling fungerer som straff eller ekstinksjon. Ofte forutsettes det en av delene, uten nærmere undersøkelser eller holdepunkter. Det er utarbeidet en metode for å avgjøre om det er tale om ekstinksjon eller straff (Lerman & Iwata, 1996). Studiene er gjort med blokkering av sensorisk forsterket selvskading. Blokkering går ut på manuell hindring, f.eks. ved at terapeuten plasserer en hånd mellom klientens hånd og kroppsdelen som klienten slår mot. Blokkering har vanligvis vært regnet som en nøytral hendelse og har derfor vært antatt å fungere som ekstinksjon, ved å eliminere respons-forsterker relasjonen. Om en prosedyre fungerer som straff eller ekstinksjon er imidlertid alltid et empirisk spørsmål. Det eksperimentelle design for å skille straff og ekstinksjon går ut på å variere mellom å blokkere selvskadingen kontinuerlig og intermitterende. Dersom blokkering av noen responser og ikke andre fører til en økning i responsrate, antas det at blokkeringen fungerer som ekstinksjon. Grunnen er at intermitterende

forsterkning normalt gir en økning i responsrate, og at prosedyren kan forstås som intermitterende forsterkning av responsene som ikke blokkeres. Dersom blokkering av bare noen responser gir en redusert responsrate, antas det at blokkeringen fungerer som straff. Dette bygger på at straff ikke trenger å presenteres hver gang for å være effektivt. For å påvise at intermitterende blokkering fungerer som straff kreves det imidlertid at skjemaet ikke er for tynt, dvs. at det oppstår ”strek i skjemaet” (”schedule strain”). En studie fant at både kontinuerlig blokkering og ulike skjemaer for intermitterende blokkering (fra FR1,3 til FR4) medførte reduksjon i responsrate (Lerman & Iwata, 1996). Det ble konkludert med at blokkeringen fungerte som straff. En annen studie fant at kun kontinuerlig blokkering resulterte i redusert responsrate, mens ulike intermitterende skjemaer for blokkering medførte en *øket* rate (Smith, Russo & Le, 1999). Det ble her konkludert med at blokkeringen fungerte som ekstinksjon.

I den praktiske hverdag er det krevende å påvise eksperimentelt om behandling går ut på straff eller ekstinksjon. Det kan likevel være viktig å danne seg en begrunnet oppfatning om dette. Et holdepunkt kan være hvordan responsraten utvikler seg i tidlige faser av behandlingen. En rask reduksjon tyder normalt på straff. En langsommere reduksjon, eventuelt med en *økning* i starten, tyder normalt på ekstinksjon. Dersom behandlingen fungerer som ekstinksjon må den utføres med tilnærmet 100% integritet. Ellers kan den være direkte uforsvarlig, i og med at atferden forsterkes intermitterende, uten at straff konkurrerer med forsterkning. Intermitterende forsterkning gir normalt høyere responsrater. Dersom en mener at behandlingen fungerer som straff kan en diskutere om det trengs et kontinuerlig skjema, dvs. FR1, eller om en kan redusere bruk av straff ved å presentere den intermitterende.

Flere forhold påvirker effekten av en straffeprosedyre. Effekten er ofte størst når straffen presenteres etter FR1. Jeg har imidlertid referert grunnforskning som påviser at også *intermitterende* straff kan være effektivt. Dette underbygger at straff i det store og hele er en motsatt prosess av forsterkning. Det finnes en overveldende litteratur som påviser at intermitterende *forsterkning* er effektivt. Det stemmer også med erfaringer fra dagliglivet. Intermitterende forsterkning har dessuten praktiske fordeler: En trenger ikke å forsterke handlinger hver gang, og det er et ledd i generalisering og overgang til naturlige betingelser. På den bakgrunn er det litt rart at intermitterende *straff* i behandling ikke er mer diskutert og studert. Også intermitterende straff stemmer med erfaringer vi alle gjør: Mange handlinger vi avstår fra eller utfører svært sjelden straffes bare en gang i blant. Det finnes noen studier av intermitterende straff. (Alle studiene er amerikanske og inneholder til dels prosedyrer som ikke er tillatt i Norge, ifølge Kapittel 6A). De fleste skal gjengis her:

Studier av intermitterende straff

En tidlig studie ble gjort med et barn med Downs syndrom og utviklingshemming, og alvorlig problematferd i form av bl.a. angrep på andre (Clark, Rowbury, Baer & Baer, 1973). Det ble brukt en tre minutters ekskluderende ”timeout”, med krav om 15 sekunders ro for ”timeout” ble avsluttet. I første fase av eksperimentet ble straff presentert etter FR1, med en

Tvang og makt som må brukes over lang tid

sterkt reduserende effekt på målatferd. I andre fase ble straff presentert etter VR4, VR8 og VR3. VR8 hadde bare moderat effekt. VR4 hadde god effekt, og VR3 hadde tilnærmet samme effekt som FR1. I forlengelsen av VR3 ble det prøvd ”differensiell straff av høy rate” (”differential punishment of high rate”, DPH): En klokke ble startet når målatferd forekom første gang i en økt. Deretter ble klokken satt tilbake og startet på nytt igjen hver gang målatferd forekom. ”Timeout” ble utført for hver målatferd som ble avgitt *mindre* enn ti minutter etter forrige målatferd. Målatferd som forekom *mer* enn ti minutter etter forrige målatferd medførte bare at klokken ble satt tilbake og startet på nytt. DPH ga omtrent samme effekt som VR3. Studien gjengir ingen spesielle beregninger som lå til grunn for at det ble valgt et intervall på ti minutter. Intervallet var imidlertid litt kortere enn intervallet mellom hver målatferd under VR3. Det ble ikke prøvd med lenger intervaller under DPH. Vi vet derfor ikke om det hadde vært mulig å opprettholde effekten med lengre intervaller. Studien beskriver at målatferd som ikke ble straffet ble ignorert. Tatt i betraktning at målatferd bl.a. bestod av kvelertak på andre barn må en gå ut fra at atferden ble avbrutt, trolig på en nokså nøytral måte. Behandlingen ble utført under naturlige betingelser i en barnehage. Studien sier ingenting om problematferdens funksjon eller tidligere forsøk på behandling. Det er likevel rimelig å anta at atferden iallfall delvis var opprettholdt ved oppmerksomhet.

En noe nyere studie opererte også med en variant av DPH (Barton, Brulle & Repp, 1987). I studien deltok tre barn med alvorlig og dyp psykisk utviklingshemming. De viste hyppig problematferd i form av uakseptable berøringer av andre, kloring, biting og skriking. (Baseline for deltakerne varierte fra 0,07 til 0,15 responser pr. minutt). Intervallets lengde var lik det gjennomsnittlige intervallet mellom hver respons dagen før, slik DRO-intervaller ofte fastsettes. Den første målatferden i hvert intervall ble bare møtt med et ”ikke” pluss benevnelse av målatferden. Målet med dette var å få problematferden under verbal kontroll. Resten av målatferdene i intervallet ble møtt med ”timeout”. (For to av barna innebar ”timeout” at de ble tatt litt unna gruppen, for det tredje barnet ble det brukt ekskluderende ”timeout”). Varighet på ”Timeouts” var i utgangspunktet ett minutt. For ett barn var det nødvendig å øke varigheten til tre minutter for å oppnå effekt. Kriteriene for å fastsette intervallet medførte at intervallet ble øket. Forfatterne utelukker ikke at intervallene i utgangspunktet kunne ha vært lengre, og presenterer flere alternative formler. De ser heller ikke bort fra at to eller tre målatferder kunne ha blitt vist før ”timeout” ble iverksatt. For ett av barna var det antatt at problematferden var opprettholdt ved oppmerksomhet. For de to andre nevnes ingenting om funksjon. Det fortelles ingenting om tidligere behandlingsforsøk.

Resten av studiene har brukt faste og varierte intervaller. En tidlig studie ble gjort med to barn med psykisk utviklingshemming (Romanczyk, 1977). Målatferd hos begge var omfattende ”selvstimulering” som gikk ut over opplæring. Barna ble først presentert for straff etter FR1. Straff bestod av en smekk på hånden og et skarpt ”nei”. (For ett av barna ble i tillegg målatferden, gynging, spesifisert). Etter at en stabil reduksjon var oppnådd ble det presentert straff etter VR5. FR1 ga noe bedre effekt enn VR5. Det ble gjort et meget interessant funn, særlig for ett av barna: Reversering til baseline medførte større

økning i målatferd etter FR1 enn etter VR5. Dette tilsvarer skjemaeffekter som en ser ved intermitterende forsterkning. (Ilgjen: Forsterkning og straff er motsatte prosesser). Intermitterende straff kan med andre ord ha de samme fordelere som intermitterende forsterkning. Behandlingen ble utført i to 20 minutters undervisningsperioder pr. dag. Studien nevner ingenting om funksjon. Selv om selvstimulerende, eller stereotyp, atferd ofte er opprettholdt ved sensorisk forsterkning, kan det ikke tas for gitt. Studien gjengir heller ikke tidligere behandlingsforsøk.

En nyere studie behandlet selvskading og intens klapping i hendene hos et barn med autisme og utviklingshemming (Cipani, Brendlinger, McDowell & Usher, 1991). Straff bestod av en sprut med sitronsaft rett i munnen eller overkorreksjon i form av ti tvungne armbevegelser over hodet og ut til sidene. De to metodene ble presentert hver for seg i separate økter. Straff ble presentert etter skjemaene FR1 og VR4. Det ene skjemaet ble brukt overfor selvskading og det andre overfor klapping. Dette ble byttet om regelmessig. Det er derfor ikke holddepunkter for at VR4 alltid ble presentert etter at FR1 hadde gitt effekt; VR4 kunne like gjerne være utført før FR1. Sitronsaft ga umiddelbar effekt både under FR1 og VR4. Overkorreksjon ga umiddelbar effekt under FR1, men først i den niende økten med VR4. Forsøk på å forklare barnet at det ikke måtte selvskade hver gang selvskading forekom ga ingen resultater. Studien ble utført i 12 minutters perioder med utendørs frilek. Det nevnes ingenting om funksjoner eller tidligere behandlingsforsøk.

En relativt fersk studie tok for seg hyppig selvskading hos fem voksne med alvorlig og dyp psykisk utviklingshemming (Lerman, Iwata, Shore & DeLeon, 1997). Straff gikk ut på ikke-ekskluderende "timeout" og fastholding ("contingent restraint"). Studien utmerker seg ved at straff ble presentert etter *fast intervall* (FI). Dette innebærer at kun den første responsen som avgis etter et fast intervall straffes. Responser som avgis før intervallet er over straffes ikke. I innledningen framheves det at et slikt skjema er lettere å administrere enn f.eks. VI, og at det er lettere å holde orden på faste tidsintervaller enn å telle responser f.eks. på et VR-skjema. Det sikrer også at en høy andel av responsene straffes, vel og merke dersom responsraten er lav. I denne studien ble intervallet øket hver gang selvskading hadde forekommet mindre enn 1,5 ganger pr. minutt eller i mindre enn 10% av ti-sekunders intervaller i de fire-fem foregående øktene, varierende fra deltaker til deltaker. Straff ble først presentert etter FR1. FI120 sekunder ble innført for alle deltakerne, og FI300 og 600 sekunder ble innført for de deltakerne som fylte kriteriene for slike økninger. For to deltakere som fikk en økning i responsrate under FI120sekunder ble det prøvd forsiktigere tynning i form av intervaller på fem sekunder og oppover. For to av deltakerne var det vanskelig å holde responsraten nede, selv ved bruk av korte intervaller. Begge disse endte opp med FR1 som endelig skjema. For en deltaker var det mulig å vedlikeholde den gode effekten av FR1 på FI300sekunder. For en deltaker ble effekten vedlikeholdt på FI300sekunder kombinert med at den første responsen i hvert intervall ble straffet. En deltaker viste en lang periode en svært lav responsrate under FI600sekunder, men det ble nødvendig å gå tilbake til FI300sekunder. Resultatene var mao. noe blandet. Men for tre av deltakerne ble effekten av FR1 vedlikeholdt ved hjelp ved hjelp av FI-skjemaer.

Tvang og makt som må brukes over lang tid

Forfatterne skriver at en svakhet ved FI kan være at presentasjon av straff fungerer som diskriminant for en periode hvor responser ikke straffes. Dette ble antatt å være grunnen til at FI ikke fungerte for to av deltakerne. (Dette er nok en effekt som tilsvarer effekten av FI-skjemaer for forsterkning). Varierte intervaller ville ha gjort straff mindre forutsigbar og ført til at flere responser hadde blitt straffet. Dette ble ikke prøvd. For alle deltakerne ble det gjennomført eksperimentelle, funksjonelle analyser. Disse konkluderte med overveiende sensorisk forsterkning for tre deltakere, unnslippelse for en deltaker og et blandet bilde for den siste. For alle deltakerne var det prøvd annen behandling uten resultat. Behandlingen ble utført i 10-15 minutters økter. I og med at skjemaene ble tynnet og tynningen ble reversert ved økning i responsrate fikk en svar på hvor korte intervaller som var nødvendig. Studien inneholder med andre ord mange forbedringer fra tidligere studier.

For mange år siden hadde jeg en klient som onanerte på svært avvikende og tildels helseskadelige måter. En kombinasjon av DRO, opplæring i mer normal onanering, avbrytelse av målatferden og reprimande reduserte hyppigheten fra omtrent daglig til måneder mellom hver gang. DRO ble fjernet. Etterhvert utelot vi også avbrytelse og reprimande dersom det hadde gått minst to måneder siden forrige episode. En slik hyppighet kunne alle parter akseptere. Dette er et godt og praktisk eksempel på et DPH-skjema. I ”nyere tid” har jeg ikke kommet lenger enn til å planlegge DPH for tre klienter: Begge har vært behandlet med systematisk tvang og makt i nærmere ti år. Særlig to har minimal forekomst av problematferd sammenlignet med tidligere. Tiltaket er nedlegging for begge, og for begge er varigheten på nedleggingen redusert vesentlig.

Vurdering av metoder for nedtrapping av straff og skadeavverging

Generelt om forsvarlighet av intermitterende straff og skadeavverging

Reduksjon av tvang og makt ved hjelp av mildere prosedyrer innebærer å reagere på hver handling som omfattes av kriteriene for tiltak. Intermitterende straff og skadeavverging kan medføre at noen responser ikke stoppes i hele tatt. Før en diskuterer om en kan la være å stoppe noen handlinger, er det viktig å avklare om dette overhode er forsvarlig ut fra betraktninger om vesentlig skade eller konkret fare. Mange skadevoldende og farlige handlinger fortsetter dersom de ikke stoppes. Intermitterende straff eller skadeavverging er derfor uforsvarlig i behandling av handlinger som ikke er klart tidsavgrensede eller som ikke opptrer i form av enkeltstående responser. Dette kan være tilfelle ved de fleste former for skadevoldende og farlig atferd: Angrep, alvorlig selvskading og at personen utsetter seg for annen fare, og større materielle ødeleggelser. En annen situasjon kan være handlinger som ikke nødvendigvis trappes opp eller gjentas, men som hver for seg er svært farlige eller skadevoldende. Slike handlinger må forekomme så sjelden som mulig. I slike tilfeller kan det eneste forsvarlige være å presentere straff og skadeavverging etter FR1, som er det mest effektive skjemaet.

I andre tilfeller er det liten fare for umiddelbar opptrapping eller gjentakelser. Når handlingen forekommer kan det like gjerne ta lang tid til den gjentas. Den

skjer i form av enkelttilfeller av angrep, selvskading, ødeleggelser eller integritetskrenkninger. I slike situasjoner har handlingen ingen direkte skadeavvergende funksjon; har handlingen først skjedd, er det for sent å gjøre noe uansett. Handlinger som med stor sannsynlighet ikke trappes opp eller gjentas kan være særlig egnet for intermitterende straff eller skadeavverging.

Bildet kan også være at handlingene ikke hver for seg medfører konkret fare eller vesentlig skade. Vilkårene om konkret fare eller vesentlig skade oppfylles istedet fordi atferden forekommer over en viss hyppighet. Dette kan være moderat selvskading, mindre ødeleggelser av egne og andres eiendeler, og krenkninger av andres integritet. En kan ofte diskutere om slike handlinger kan forekomme med en begrenset hyppighet: Målet er ikke å eliminere atferden, men å *begrense* den. I slike tilfeller kan en mulighet være å prøve seg fram til et intermitterende skjema som er rikt nok til å holde atferden på et forsvarlig nivå.

Det må legges til at de fleste studiene av intermitterende straff er gjort med barn og i korte økter i relativt eksperimentelle situasjoner. Dette kan selvsagt begrense den kliniske verdien av studiene, men det gjør dem på ingen måte verdiløse (se Holden, 1999a, for en diskusjon). Alle metoder som idag fungerer på en robust måte har sitt opphav i forskning som ligger langt fra klinisk hverdag.

Egenskaper ved de ulike intermitterende skjemaene

FR1 kan være helt nødvendig. Men noen ganger kan skjemaet være unødig rikt og medføre unødvendig bruk av tvang og makt. FR- og VR-skjemaer forutsetter at responser kan gjentas uten at det nødvendigvis representerer fare eller skade. Slike skjemaer er mao. best egnet for atferd som først medfører fare eller skade når den er hyppig, og det er målsetningen å *dempe* atferden, ikke å redusere den mest mulig. FI-skjemaer medfører en fare for mange gjentakelser før intervallet er omme. Men dersom intervallet ikke er for langt, vil en høy andel av responsene bli straffet eller avverget. Det samme vil stort sett kjennetegne VI-skjemaer. Alle rate- og intervallskjemaer innebærer en fare for at presentasjon av straff fungerer som en diskriminativ stimulus for en periode hvor ingen responser straffes. Dette vil normalt være mest utpreget ved FR- og FI-skjemaer. Særlig varierte skjemaer kan være vanskelige å holde orden på.

Det mest anvendelige synes å være DPH-skjemaer. For det første er DPH lett å administrere; det er nok å vite lengden på intervallet og hvor lenge det er siden forrige målatferd. For det andre virker det fornuftig å fastsette et intervall som er noenlunde lik tiden mellom hver respons i noenlunde nær fortid. Dette gjør det nokså enkelt å foreta progresjon eller reversering. Ikke minst har DPH en sikkerhetsventil: Ny målatferd innenfor et visst tidsrom straffes eller avverges. Dette reduserer gjentakelser og opptrapping som et problem.

Andre kilder enn behandling til reduksjon av problematferd

Det er vanskelig å ha kontroll over alle variabler som påvirker problematferd og annen atferd, særlig når behandling går over lang tid. Jeg finner det sannsynlig at en nedgang i problematferd over flere år iallfall noen ganger ikke utelukkende

Tvang og makt som må brukes over lang tid

skyldes behandlingsbetingelser. Det er relativt dokumentert at aggressiv og annen utagerende atferd avtar når en kommer opp i 40-50-årene. En annen faktor kan være at effekten av forsterkere som opprettholder problematferd avtar. Jeg har andre steder argumentert for at problematferd noen ganger opprettholdes ved sosial forsterkning som er vanskelig holde tilbake. Eksempler er farlig atferd som en tvinges til å reagere på, og atferd som vekker irritasjon og avmakt som er umulig å skjule (se bl.a. Holden, 2000a). Det er likevel mulig at effekten av slike forsterkere avtar etterhvert, i likhet med andre forsterkere som presenteres rikelig over lang tid. En annen mulighet er at nærpersoner adapterer til atferden og i mindre grad viser forsterkende reaksjoner. Det er ikke uvanlig at atferdsrepertoarer utvides, uten at det bare er resultat av spesielle programmer. Dette medfører tilgang på flere handlinger som problematferd må konkurrere med. Etter vanlige prinsipper for responsallokering medfører dette at andre handlinger iallfall delvis kan utkonkurrere problematferd. Disse faktorene kan bidra til at det sakte men sikkert likevel går rette veien, selv om behandling ikke gir rask effekt. Men i alvorlige tilfeller er det uforsvarlig å satse på disse faktorene alene.

Konklusjoner

Et vanlig overordnet regel i miljøarbeid er å ”gjøre alt likt”. Dette betyr ofte at alle reagerer på samme måte i gitte situasjoner, f.eks. hver gang problematferd forekommer. Det er ingen tvil om at dette er viktig i mange sammenhenger. Men en slik regel kan også være noe enkel. Intermitterende straff bryter langt på vei med en slik regel. Det er likevel viktig å understreke at intermitterende skjemaer ikke er det samme som tilfeldigheter og manglende behandlingsintegritet. Forestillingen om at problematferd må straffes eller avverges hver gang er generelt nokså inngrodd. Jeg har hatt problemer med å forklare at f.eks. DPH ikke medfører at det er ”fritt fram” for problematferd. Selv DPH kan raskt bli avfeid som uforsvarlig. At problematferd noen ganger skal ses mellom fingrene med kan også vekke negative emosjonelle reaksjoner.

Artikkelen har relevans for avgrensningen mellom atferdsendrende tiltak og omsorgstiltak. I Hedmark er så godt som alle stadfestede vedtak om bruk av tvang og makt *omsorgstiltak*. Dette er visstnok tilfelle i hele landet. Dette innebærer at Fylkesmannen må ha vurdert at behandlingen har et dominerende innslag av skadeavverging i konkrete faresituasjoner. Jeg tror dette er en riktig praksis, selv om endel skadeavvergende omsorgstiltak rent funksjonelt har innslag av straff. Dette er neppe til å unngå, av grunner som er nevnt tidligere. Rundskrivnet til Kapittel 6A nevner for øvrig ingenting om muligheten for intermitterende straff eller skadeavverging.

Det er vanskelig å fastslå hvor mye de gjennomgåtte metodene kan bidra til å redusere bruk av tvang og makt. Men jeg tror det er grunn til iallfall å *vurdere* intermitterende skjemaer i endel saker hvor en utfører straffeprosedyrer eller skadeavverging. En må vurdere hvilke krav en har til reduksjon av målatferd og om det er forsvarlig å la være å avbryte målatferd hver gang. For å si det litt klisjéaktig: I så viktige saker må alle muligheter undersøkes. På den annen side må intermitterende skjemaer ikke brukes dersom det er uforsvarlig.

Referanser

- Azrin, N. H. & Holz, W. C. (1966). Punishment. I W. K. Honig (Ed.), *Operant behavior: Areas of research and application*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Azrin, N. H., Holz, W. C. & Hake, D. (1963). Fixed-ratio punishment. *Journal of the Experimental Analysis of Behavior*, 6, 141-148.
- Arntzen, E. & Werner, S. B. (1999). Water mist punishment for two classes of problem behavior. *Scandinavian Journal of Behavior Therapy*, 28, 2, 88-93.
- Barton, L. E., Brulle, A. R. & Repp, A. C. (1987). Effects of differential scheduling of timeout to reduce maladaptive responding. *Exceptional Children*, 53, 351-356.
- Cipani, E., Brendlinger, J., McDowell, L. & Usher, S. (1991). Continuous vs. intermittent punishment: A case study. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 3, 147-156.
- Clark, H. B., Rowbury, T., Baer, A. M. & Baer, D. M. (1973). Timeout as a punishing stimulus in continuous and intermittent schedules. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 6, 443-455.
- Donahoe, J. W. & Palmer, D. C. (1994). *Learning and complex behavior*. Needham Heights: Allyn and Bacon.
- Donnellan, A. M. & LaVigna, G. W. (1990). Myths about punishment. I A. C. Repp & N. N. Singh (Eds.), *Perspectives on the use of nonaversive and aversive interventions for persons with developmental disabilities* (ss. 33-57). Sycamore, IL: Sycamore Publishing Company.
- Ducharme, J. M. & Worling, D. E. (1994). Behavioral momentum and stimulus fading in the acquisition and maintenance of child compliance in the home. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 27, 639-647.
- Duker, P. C. & Seys, D. M. (1996). Long-term use of electrical aversion treatment with self-injurious behavior. *Research in Developmental Disabilities*, 17, 293-301.
- Durand, V. M. (1990). Severe behavior problems: A functional communication training approach. New York: The Guilford Press.
- Estes, W. K. (1944). An experimental study of punishment. *Psychology Monographs*, 57, nr. 263.
- Fisher, W. W. & Mazur, J. E. (1997). Basic and applied research on choice responding. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 30, 387-410.
- Hagopian, L. P., Fisher, W. W., Sullivan, M. T., Acquistio, J. & LeBlanc, L. (1998). Effectiveness of functional communication training with and without extinction and punishment: A summary of 21 inpatient cases. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 31, 211-235.
- Holden, B. (1995). Fadingprosedyrer i behandling av negativt forsterket problematferd. *Diskriminanten*, 22, 4, 33-40.
- Holden, B. (1997). Funksjonelle analyser av utfordrende atferd: En begrepsavklaring og litteraturgjennomgang. *Diskriminanten*, 24, 4, 5-23.
- Holden, B. (1998a). En vurdering av behandlingsmetoder basert på "Behavioral momentum". *Diskriminanten*, 25, 2, 3-14.

- Holden, B. (1998b). Kan ønsket atferd alltid utkonkurrere problematferd? En kritisk gjennomgang av funksjonell kommunikasjonstrening. *Diskriminanten*, 25, 2, 15-28.
- Holden, B. (1998c). Mens vi venter på loven. *Embla*, 3, 8, 32-42.
- Holden, B. (1999a). Hvor anvendt er atferdsanalytisk forskning på problematferd? *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 36, 1059-1069.
- Holden, B. (1999b). Non-kontingent forsterkning: Metode og teoretisk avklaring. *Diskriminanten*, 26, 1, 11-21.
- Holden, B. (2000a). Hvordan kan vi finne alternative metoder? *Embla*, 5, 2, 34-43.
- Holden, B. (2000b). Noen aspekter ved bruk av tvang og makt i behandling av mennesker med psykisk utviklingshemming. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 37, 115-122.
- Holden, B. (2000c). Studiet av alternative responser og studiet av problematferd. *Diskriminanten*, 27, 2, 3-24.
- Iwata, B. A. (1988). The development and adoption of controversial default technologies. *The Behavior Analyst*, 11, 149-157.
- Lalli, J. S., Mace, F. C., Wohn, T. & Livezey, K. (1995). Identification and modification of a response-class hierarchy. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 28, 551-559.
- Lerman, D. C. & Iwata, B. A. (1996). A methodology for distinguishing between extinction and punishment effects of response blocking. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 29, 231-233.
- Lerman, D. C., Iwata, B. A., Shore, B. A., DeLeon, I. G. (1997). Effects of intermittent punishment on self-injurious behavior: An evaluation of schedule thinning. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 30, 187-201.
- Lindberg, J. S., Iwata, B. A. & Kahng, S. (1999). On the relation between object manipulation and stereotypic self-injurious behavior. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 32, 51-62.
- Mace, F.C., Lalli, J. S., Shea, M. C., Lalli, E. P., West, B. J., Roberts, M. & Nevin, J. A. (1990). The momentum of human behavior in a natural setting. *Journal of the Experimental Analysis of Behavior*, 54, 163-172.
- Matson, J. L. & DiLorenzo, T. M. (1984). *Punishment and its alternatives. A new perspective for behavior modification*. New York: Springer.
- McAdam, D. B., Fradenburg, L. A., Morris, E. K. & Colombo, J. A. (1998). The aversives controversy: Journal publication trends III. Poster presentert ved Association for Behavior Analysis' årskongress, Orlando, Florida.
- Peck, S. M., Wacker, D. P., Berg, W. K., Cooper, L. J., Brown, K. A., Richman, D., McComas, J. J., Frischmeyer, P. & Millard, T. (1996). Choice-making treatment of young children's severe behavior problems. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 29, 263-290.
- Pyles, D. A. M., Muniz, K., Cade, A. & Silva, R. (1997). A behavioral diagnostic paradigm for integrating behavior-analytic and psychofarmacological interventions for people with a dual diagnosis. *Research in Developmental Disabilities*, 18, 185-214.

- Richman, D. P., Wacker, D. P., Asmus, J. M., Casey, S. D. & Adelman, M. (1999). Further analyses of problem behavior in response class hierarchies. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 32, 269-283.
- Rognhaug, B. (1998). Makt, tvang og vergeløshet. *Pedagogisk Profil*, 5, 3, 5-6.
- Romanczyk, R. (1977). Intermittent punishment of self-stimulation: Effectiveness during application and extinction. *Journal of Clinical and Consulting Psychology*, 45, 53-60.
- Rundskriv I-41/98 til lov om sosiale tjenester m v. Rettigheter for og begrensning og kontroll med bruk av tvang og makt m v overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming. Oslo: Sosial- og helsedepartementet.
- Scharff, J. L. (1982). Skinner's concept of the operant: From necessitarian to probabilistic causality. *Behaviorism*, 10, 45-54.
- Schwartz, I. S. & Baer, D. M. (1991). Social validity assessments: Is current practice state of the art? *Journal of Applied Behavior Analysis*, 24, 189-204.
- Skinner, B. F. (1953). *Science and Human Behavior*. New York: Macmillan.
- Smith, R. G., Russo, L. & Le, D. D. (1999). Distinguishing between extinction and punishment effects of response blocking: A replication. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 32, 367-370.
- Stewart, I. (1989). *Does God play dice? The new mathematics of chaos*. London: Basil Blackwell
- Van Houten, R. & Rolider, A. (1988). Recreating the scene: An effective way to provide delayed punishment for inappropriate motor behavior. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 21, 187-192.
- Vollmer, T. R., Iwata, B. A., Zarcone, J. R., Smith, R. G. & Mazaleski, J. L. (1993). The role of attention in the treatment of attention-maintained self-injurious behavior: Noncontingent reinforcement and differential reinforcement of other behavior. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 26, 9-21.
- Vollmer, T. R. & Smith, R. G. (1996). Some current themes in functional analysis research. *Research in Developmental Disabilities*, 17, 229-249.
- Wolf, M. M. (1978). Social validity: The case for subjective evaluation, or how behavior analysis is finding its heart. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 11, 203-214.
- Zarcone, J. R., Iwata, B. A., Vollmer, T. R., Jagtiani, S., Smith, R. G. & Mazaleski, J. L. (1993). Extinction of self-injurious escape behavior with and without instructional fading. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 26, 353-360.

Postadresse;

Børge Holden

Habiliteringstjenesten for voksne funksjonshemmede

2312 Ottestad

Tlf. 62 57 45 00

Fax. 62 57 45 01